

dr Andrzej SERDYŃSKI

Uniwersytet Szczeciński, Wydział Matematyczno-Fizyczny, Katedra Edukacji Informatycznej i Technicznej
University of Szczecin, Faculty of Mathematics and Physics, Department of Informatics & Technical Education

ODDZIAŁYWANIE MEDIÓW NA ZACHOWANIE SIĘ NIELETNICH

Streszczenie

Wstęp i cel: W artykule charakteryzowany jest wpływ mediów na kształtowanie się zachowań nieletnich. Stale rozwijająca się technologia informacyjna oraz systemy informatyczne i telekomunikacyjne, transmitujące komunikaty multimedialne do urządzeń technologii cyfrowej powszechnie dostępnych, sprawiają, że oddziałują one w istotny sposób na system poznawczy nieletniego nie do końca jeszcze ukształtowany, aby funkcjonować odpowiedzialnie w tak zmieniającym się środowisku zewnętrznym człowieka.

Materiał i metody: Materiałem jest problematyka procesów poznawczych i komunikowania się małoletnich w środowisku medialnym. Wyjaśnia się psychologiczne i pedagogiczne uwarunkowania uczenia się różnych zachowań w odniesieniu do mediów cyfrowych emitujących określone treści. Wskazuje się na sposoby uczenia się różnych zachowań patologicznych przez młodocianych.

Wyniki: Znajomość przesłanek psychologicznych i pedagogicznych, mających wpływ na mechanizm stymulowania zachowaniem się nieletniego, pozwala na zapobieganie uczenia się zachowań o podłożu patologicznym nieakceptowanym przez społeczeństwo.

Wniosek: Samokontrola i krytyka własnego postępowania, dokonywana z różnych punktów widzenia, wpływa istotnie na świadome podejmowanie decyzji oraz działanie.

Słowa kluczowe: Psychologia mediów, pedagogika mediów, motywacja i działanie.

(Otrzymano: 01.10.2012; Zrecenzowano: 15.07.2013; Zaakceptowano: 31.07.2013)

IMPACT OF MEDIA ON BEHAVIOUR OF MINORS

Abstract

Introduction and aim: The article characterized the influence of the media in shaping the behavior of minors. Constantly evolving information technology and information systems and telecommunications, multimedia communications transmitting digital devices commonly available, make it as they interact in a significant way the cognitive system of the minor is not yet fully configured to operate responsibly in such a changing external environment of man.

Material and methods: Material contains some psychological and pedagogical considerations learning different behaviors for emitting a digital media content. It explains the psychological and pedagogical considerations learning different behaviors for emitting a digital media content. Points to the ways of learning various pathological behavior by young people.

Results: Knowledge of psychological and pedagogical conditions that affect the behavior of the mechanism of stimulation of a minor, a means of preventing the learning behavior of pathological substrate unacceptable by society.

Conclusion: Self-control and criticism of their conduct, made from different points of view, contribute significantly to informed decision-making and action.

Keywords: Media psychology, media education, motivation and action.

(Received: 01.10.2012; Revised: 15.07.2013; Accepted: 31.07.2013)

1. Ogólna charakterystyka oddziaływania mediów na nieletnich

Głównym problemem psychologiczno-pedagogicznym współczesnej edukacji informatyczno-medialnej jest przygotowanie wychowanka do aktywnego, twórczego i krytycznego odbioru informacji i komunikatów medialnych, prezentowanych przez wszelkiego rodzaju media. Nowe technologie informatyczne, mass media oraz multimedia cyfrowe – powszechnie dostępne – zmieniają także narzędzia myślenia człowieka, przesuwając się z aparatu poznawczego kultury pisma, na aparat poznawczy kultury obrazu, który przy ograniczonym wysiłku intelektualnym odwołuje się częściej do wrażeniowości podmiotu, tłumiąc proces myślenia i wyobraźni.

Oznacza to, że zachowaniem się nieletnich kierują w pierwszym rzędzie bodźce symboliczne i obrazowe o podłożu emocjonalno-motywacyjnym. Ważnym zagadnieniem dla tworzącej się dopiero pedagogiki mediów są zagrożenia i niebezpieczeństwa wynikające z użytkowania mediów i Internetu. Media mogą służyć człowiekowi w odpowiedzialnym korzystaniu przez niego z wolności i demokracji. Mogą one poszerzać jego horyzonty edukacyjne i kulturowe oraz być narzędziem manipulacji, wyzysku, agresji, przemocy, dominacji i niszczenia. Media zawsze przenoszą określoną kulturę, postawy i wartości. Sugerują przez to nieletnim sposób dokonywania wyborów.

Kreując pewne mody mass media wpływają w istotny sposób na kształtowanie się spostrzegania rzeczywistości przez nieletnich, którzy pozbawieni właściwej edukacji mogą przyjmować tego typu wzorce, jako naturalne i odpowiednie do naśladowania. Ważnym zagadnieniem dla procesu kształcenia młodego człowieka jest manipulacja informacją, polegająca na narzucaniu mu fałszywego obrazu rzeczywistości. Z manipulacją wiąże się wpływanie na proces spostrzegania przez użytkownika mediów i Internetu obrazu rzeczywistości, co oddziałuje na kształtowanie się jego poglądów, postaw i zachowań. Wirtualny odrealniony świat towarzyszy grom komputerowym. Znaczenie ma tu zmiana tożsamości i odgrywanie ról społecznych. Chodzi również o wcielanie się w kogoś zupełnie innego, korzystając na przykład z komunikatorów internetowych.

Komunikaty reklamowe prezentowane regularnie w mediach kształtują mentalne schematy zachowania się każdego człowieka, narzucając mu sposób bycia, konsumpcji, posiadania, stylu życia i wzorców osobowych. Zasygnalizowane tu jedynie środki masowego przekazu, postrzegane, jako swoiste środowisko wychowawcze współczesnego człowieka, wpływają bezpośrednio na odbiorcę komunikatu medialnego, eksponującego określoną treść, na jego intelekt, emocje i postawy. Ważny jest również wpływ związany z oddziaływaniem treści komunikatu medialnego na podświadomość każdego człowieka.

Skuteczną ochroną przed wymienianymi zagrożeniami może być odpowiednio prowadzona edukacja. Aby właściwie kształtować zachowania się wychowanka w środowisku technologii informacyjnej i mediów, należy wyposażać go w odpowiednie kompetencje informatyczno-medialne, przede wszystkim w umiejętność krytykowania mediów, w kontekście etycznym, estetycznym, analitycznym oraz refleksyjnym. Istotnym zagadnieniem dla tego typu edukacji są wartości, będące głównym wyznacznikiem celów ludzkiego działania. Zmuszają one podmiot do dokonywania wyborów i podejmowania działania. Media we współczesnej rzeczywistości cywilizacji technologii cyfrowej są powszechnie dostępne. Oddziałują one znacząco na system poznawczy podmiotu, szczególnie każdego młodego niedoświadczonego jeszcze życiowo człowieka. Wpływ ten w procesie kształcenia medialnego rozważać należy w wymiarze aksjologicznym, emocjonalnym, społecznym, poznawczym, działania, kulturotwórczym oraz zagrożeń i niebezpieczeństw. Dużego znaczenia nabiera proces samokształcenia wspomagany komputerem multimedialnym i Internetem. W środowisku takim nieletni konstruują subiektywny obraz rzeczywistości, który dołączają do swoich trwałych struktur poznawczych. Tego typu schematy poznawcze mogą być wykorzystane do ukierun-

kowanego działania o podłożu przestępczym. Kształcenie multimedialne uruchamia wiele kanałów przepływu informacji. Ta wielość bodźców oddziałujących na człowieka wyzwala jego aktywność spostrzeżeniową, intelektualną, emocjonalną i motoryczną oraz aktywuje obie półkule mózgowie do wysiłku intelektualnego, wiążącego się z dekodowaniem informacji zapisanej w komunikacie medialnym, jej przetwarzaniem, odrzuceniem lub przyjęciem, a przez to podjęciem działania odpowiednio ukierunkowanego na cel. Poziom napięcia emocjonalnego redukuje się po osiągnięciu celu. Uogólniając można powiedzieć, że mass media i multimedia cyfrowe w istotny sposób wpływają na zachowanie się każdego człowieka. Aby właściwie interpretować zachowania się nieletnich w określonych sytuacjach działania należy omówić: proces komunikowania się nieletniego z mediami, wpływ procesów poznawczych na konstruowanie się zachowania nieletniego w środowisku multimedialnym, psychologiczne koncepcje człowieka zawierające wskazówki stymulowania nieletnim do określonych zachowań, mechanizm odruchowo-warunkowy kształtowania się zachowań nieletnich w środowisku medialnym, wpływ procesów emocjonalno-motywacyjnych na działanie przestępcze nieletnich, pedagogiczne przesłanki i metody uczenia się zachowań patologicznych oraz scharakteryzować główne obszary oddziaływania wszelkich mediów na dyspozycje osobowościowe nieletniego, które mogą pokierować jego działaniem przestępczym.

2. Proces komunikowania się nieletnich z mediami

Komunikacja interpersonalna oznacza wymianę informacji odpowiednio zakodowanych między nadawcą oraz odbiorcą. Proces komunikowania się obejmuje bezpośrednio znajomość zasad kodowania i dekodowania informacji przez nadawcę i odbiorcę. Informacje mogą być przekazywane za pomocą kanału optycznego, akustycznego i wizualnego. Mając na uwadze nowoczesne technologie cyfrowe wykorzystywane powszechnie w komunikacji mówi się o komunikacie medialnym.

W złożonych technikach komunikacji występuje pojęcie komunikat multimedialny. Przedrostek multi oznacza jednoczesne wykorzystywanie różnych kanałów transmitowania informacji w procesie komunikowania się za pomocą mediów. Przedmiotem treści komunikatu multimedialnego może odpowiednio być: pismo, rysunek, grafika, dźwięk, obraz statyczny i dynamiczny, znaki i symbole, fotografia cyfrowa oraz kod ikonograficzny. Ważny jest również nośnik informacji multimedialnej. Mogą to być na przykład: czasopisma (czarnobiałe albo kolorowe), książki, plakaty reklamowe i zawierające treści polityczne, audycje radiowe, filmy telewizyjne, animacje komputerowe, strony WWW, dokumenty hipertekstowe, dokumenty hipermedialne zamieszczane w Internecie, portale i witryny internetowe, MMS-y, SMS-y, wideoclipy, e-mail, komunikatory, banery, chat, mp3, czy gry komputerowe. Z uwagi na cyfrowy sposób zapisu informacji multimedialnej na dyskach CD lub DVD oraz popularność komputerów multimedialnych, Internetu i telefonii komórkowej, komunikowanie się nieletnich z mediami i poprzez media jest w zasadzie nieograniczone. Sposób komunikowania się może mieć charakter synchroniczny albo asynchroniczny. Komunikowanie synchroniczne odbywa się w trybie bezpośrednim tzw. czasie rzeczywistym, za pomocą na przykład systemów konferencyjnych. Charakter asynchroniczny oznacza przesunięcie w czasie odbioru komunikatu multimedialnego. Z psychologicznego punktu widzenia w komunikacji interpersonalnej między nadawcą i odbiorcą wyodrębnia się dwie zasadnicze kategorie sygnałów tj. werbalne i niewerbalne. Werbalne obejmują język składający się ze słów, w których zakodowane są pojęcia znaczeniowe. Postać sygnału niewerbalnego zawiera ton, natężenie głosu, mimikę, gesty, postawę ciała oraz działanie. Dzięki emocjom towarzyszącym przekazowi niewerbalnemu można odczytać wiarygodność informacji oraz nastawienie do samej komunikacji. Płacz np. może oznaczać przeżywanie bardzo różnych uczuć: rozpaczy, żalu, lęku, smutku, złości, radości czy wzruszenia.

3. Wpływ procesów poznawczych na zachowanie nieletniego w środowisku mediów

Podstawowy kontakt z rzeczywistością nawiązuje nieletni za pośrednictwem procesów psychicznych. Obejmują one procesy poznawcze, emocjonalne i motywacyjne. Na procesy poznawcze składają się: wrażenia, spostrzeżenia, spostrzeganie, wyobrażenia, wyobraźnia, myślenie oraz pamięć. Ważna jest również umiejętność obserwowania i koncentracji uwagi. Bezpośrednie poznawanie przez nieletniego rzeczywistości dokonuje się za pomocą wrażeń oraz spostrzeżeń. Mają one charakter subiektywny. Powstają w wyniku pobudzenia odpowiednich receptorów. Rozróżnia się wrażenia: wzrokowe, słuchowe, smakowe, węchowe, temperatury oraz kinestetyczne.

Źródłem aktywującym poszczególne receptory, dostarczającym bodźców z zakodowaną w określony sposób informacją są komunikaty multimedialne. Prawidłowe funkcjonowanie receptorów określa reguła integracji sensorycznej. Uwzględniać należy również rzeczywistość wirtualną. W wyniku jednoczesnego współdziałania różnych analizatorów informacji, tworzy się w pamięci operacyjnej nieletniego spostrzeżenie, które odzwierciedla obraz rzeczywistości. Proces powstawania obrazu rzeczywistości w umyśle nieletniego, który polega na organizowaniu materiału percepcyjnego, nazywa się spostrzeganiem.

Kiedy spostrzegane obrazy rzeczywistości mają już wytworzone, na podstawie uprzedniego doświadczenia, właściwe odpowiedniki w postaci wzorców lub schematów poznawczych (zapisanych w pamięci trwałej), to spostrzeganie polega na porównywaniu i analizie informacji zawartej w tych dwóch obrazach lub schematach działania. Mówi się wtedy o rozpoznawaniu tych obiektów, z którymi się nieletni w danej chwili spotyka. Rozpoznawanie wymaga porównania obrazu aktualnego spostrzeżenia z obrazem aktywowanym na podłożu wyobraźni odtwórczej. Rozwój wrażeń i spostrzeżeń dokonuje się najefektywniej w procesie działania, które polega na wykonywaniu czynności operowania przedmiotami (także w myślach). Wyobrażenia pojawiają się wtedy, kiedy nieletni operuje obrazem rzeczy, pochodzącym z poprzednio dokonanych spostrzeżeń. Obraz ten generowany jest ze śladów pamięciowych. Wierność wyobrażeń odtwórczych zależy od dokładności spostrzeżeń, prawidłowego procesu obserwacji i skupiania uwagi na istotnych cechach obiektu, procesu zapamiętywania, przechowywania i przypominania sobie odpowiednich szczegółów. Pamięciowy materiał treści danych spostrzeżeń może podlegać dalszym przekształceniom i być źródłem nowych informacji. Wyobrażenia mają wówczas charakter twórczy.

Wyobraźnia jest zdolnością do przetwarzania danych, których dostarczają wyobrażenia i spostrzeżenia. Sposób kodowania informacji może być różny. Wyobraźnia odwołuje się do doświadczenia nieletniego. Wyobraźnia może być kierowana. Polega ona wówczas na budowaniu obrazu w pamięci operacyjnej na podstawie podawanego opisu, rysunku, obrazu, schematu działania. Ażeby poprawnie wyobrazić sobie ten obraz, trzeba zrozumieć sposób kodowania i zorganizowania informacji. Proces wyobraźni może być skierowany w przyszłość. Wiąże się on z planowaniem.

Myślenie polega na przetwarzaniu informacji zakodowanych we wrażeniach, spostrzeżeniach i wyobrażeniach. Proces myślenia przebiega w oparciu o reguły algorytmiczne lub heurystyczne. Reguły algorytmiczne zawierają ustalone procedury wykonania operacji intelektualnych lub praktycznych. Reguły heurystyczne w procesie myślenia odnoszą się do stworzenia nowego algorytmu działania. Materiał myślenia przetwarza się za pomocą operacji umysłowych. Należą do nich takie operacje, jak: analiza, synteza, uogólnianie, abstrahowanie, różnicowanie, klasyfikowanie, porównywanie, odwracalność operacji i ocena. Kiedy materiał myślenia odnosi się bezpośrednio do wrażeń i spostrzeżeń, to myślenie ma charakter sensoryczno-motoryczny. Gdy materiał myślenia pochodzi z wyobrażeń odtwórczych, to myślenie ma charakter wyobrażeniowo-pojęciowy.

Myślenie jest procesem uogólnionego i pośredniego poznawania rzeczywistości. Zapis informacji jest w postaci pojęcia, symbolu, schematu lub obrazu. Głównym narzędziem myślenia jest mowa. Mowa składa się z pojęć, które są związane ze słowami. Ze słów tworzy się zdania. Za pomocą zdań wypowiada się myśli. W procesie myślenia pojęcie jest myślą o przedmiocie. Wyobrażenie przedstawia obraz tego przedmiotu. Wyobrażenie ilustruje pojęcie. Związek pojęcia z obrazem opisuje zasada podwójnego kodowania informacji.

Pamięcią nazywa się odzwierciedlenie poprzedniego doświadczenia. Polega ona na zapamiętywaniu, przechowaniu, przypominaniu i rozpoznawaniu informacji. Pamięć może być mechaniczna lub logiczna. Jeżeli zapamiętanie i przypominanie opiera się głównie na skojarzeniu pojęcia z obrazem, to ma się do czynienia z pamięcią mechaniczną. Podstawowym warunkiem mechanicznego zapamiętywania jest powtarzanie. Warunkiem zapamiętania logicznego jest zrozumienie informacji. Rozróżnia się dodatkowo pamięć krótkotrwałą, operacyjną i długotrwałą.

W pamięci krótkotrwałej dokonuje się spostrzeganie i dekodowanie informacji. W pamięci operacyjnej ma miejsce przetwarzanie informacji za pomocą myślenia. Przechowywanie informacji odbywa się w pamięci długotrwałej. Największe znaczenie w procesie spostrzegania ma wyodrębnianie istotnych cech danego obrazu lub działania. Realizuje się je za pomocą obserwacji, która oznacza zamierzone spostrzeganie, przedsięwzięte w jakimś określonym celu. Ukierunkowana obserwacja wymaga jasno sformułowanego polecenia. Obserwacja dotyczy wyodrębnienia najdrobniejszych szczegółów obrazu, które są istotne z punktu widzenia postawionego celu. Obserwacja przedmiotu może mieć charakter opisujący lub objaśniający. Wiąże się ona znacząco z procesem kształtowania się pojęć, które obejmują ogólne oraz najistotniejsze cechy obserwowanego obiektu. Przedmiotem obserwacji jest również pokaz prawidłowego wykonywania umiejętności, do których przypisane są ich nazwy zawarte w pojęciach.

4. Psychologiczne koncepcje człowieka stymulujące nieletnim do określonych zachowań

Wyodrębnia się we współczesnej psychologii cztery koncepcje człowieka, które mogą być wykorzystywane do wyjaśniania oraz stymulowania nieletnim do określonych zachowań. Jest to koncepcja: behawiorystyczna, psychodynamiczna, poznawcza oraz humanistyczna. Zgodnie z koncepcją behawiorystyczną nieletni jest układem zewnątrzsterowanym. Jego zachowanie jest całkowicie kontrolowane przez środowisko zewnętrzne. System kar i nagród decyduje o zmianie jego reakcji. Procesy psychiczne nie odgrywają żadnej roli w sterowaniu ludzkim zachowaniem. Struktura zachowania się nieletniego jest w dużym stopniu kopią środowiska medialnego, które będąc konfiguracją bodźców steruje jego reakcjami. Główną rolę w kierowaniu zachowaniem odgrywają wzmocnienia pozytywne lub negatywne. Przykładem mogą być tu gry komputerowe lub filmy pornograficzne, zachowania się w grupach rówieśniczych lub przestępczych, dom rodzinny albo ulubiony polityk. Dzięki odpowiednim metodom oddziaływania manipulacyjnego można wpływać na zachowanie się nieletnich w różnych placówkach resocjalizacyjnych oraz penitencjarnych.

W ujęciu psychodynamicznym zachowanie się człowieka zależy od jego wewnętrznych sił dynamicznych, zwanych popędami, potrzebami i dążeniami, których znajomość pozwala przewidywać i wyjaśniać ludzkie działanie, również przestępcze oraz je korygować. Popędy aktywizują i ukierunkowują zachowania nieletnich oraz powodują, że są one działaniem celowym. Ważną rolę w działalności nieletnich odgrywają przez to procesy emocjonalno-motywacyjne. Podstawową metodą zmian zachowania i osobowości jest psychoterapia. Przykładem może być nadmierne oglądanie pism lub stron pornograficznych w Internecie. Koncepcja poznawcza opisuje człowieka, jako samodzielny podmiot, który dzięki ukształtowanym umiejętnościami umysłu samodzielnie i świadomie spostrzega otaczającą go

rzeczywistość, dokonuje analizy informacji i podejmuje przemyślaną decyzję o działaniu. Określone sekwencje zdarzeń kodowane są w strukturach poznawczych człowieka w postaci schematów poznawczych. Za pomocą schematów nieletni analizuje sytuację w środowisku medialnym lub na nią oddziałuje. Schematy takie zawierają algorytmy działania osadzone w doświadczeniu. Sfera emocjonalna stymuluje bądź zakłóca przebieg myślenia i działania, zwiększa motywację lub ją osłabia.

W procesie wychowania szczególną rolę pełnią wartości, normy i standardy moralne, które mają wpływ na podjęcie działania lub wycofanie się. Koncepcja humanistyczna odnosi się do analizowania zachowania się człowieka przez stworzenie jego autentycznego i obiektywnego obrazu działania. Zakłada się, że nieletni jest dobrym człowiekiem, a jego dążenia są konstruktywne i pozytywne. Dzięki wpływowi środowiska społecznego w którym przebywa, oddziaływaniu kultury, mass mediów oraz multimediów cyfrowych, procesowi wychowania w domu lub szkole staje się on jednostką dobrą bądź agresywną. Duże znaczenie przypisuje się procesowi samowychowania. Przykładem może być tutaj pozytywny lub negatywny obraz bohatera filmowego czy idola muzycznego. Przyczyną zachowań kryminogennych może być nieumiejętne rozróżnianie dobra od zła. Na zachowanie wpływa system wartości, który decyduje o samorealizacji. Media dostarczają gotowych wzorców działania i zachowania się. Wśród metod badawczych dominuje samoocena i samoopis.

5. Mechanizm odruchowo-warunkowy w procesie kształtowania się zachowań nieletnich

Kształtowanie się w naturalny sposób różnych form zachowań się nieletnich w środowisku medialnym przebiega w oparciu o mechanizm odruchowo-warunkowy. Istota jego działania polega na uczeniu się reakcji na pojawiające się bodźce. Dzięki wielokrotnemu powtarzaniu (ćwiczeniu) określonego związku bodziec-reakcja powstaje swoiste połączenie odruchowo-warunkowe, które koduje się w pamięci trwałej oraz osadza w doświadczeniu. Połączeniu temu powinien towarzyszyć proces poznawczy, emocja, motyw oraz uświadomienie, jeżeli nieletni posiada dobrze ukształtowany system poznawczy.

Brak czasowych powtórzeń powoduje zamazywanie się śladów pamięciowych. Następuje wygaszanie reakcji na bodźce. Ważne jest tu skojarzenie. Zapamiętując jakieś wyobrażenia, myśli, pojęcia zawarte w słowach, ruchy składające się na czynności, system poznawczy nieletniego potrzebuje określonych związków skojarzeniowych. Bez ustalenia logicznych związków w mechanizmie odruchowo-warunkowym, niemożliwe jest efektywne zapamiętywanie, rozpoznawanie oraz przypominanie określonych sekwencji zdarzeń. Typowym połączeniem jest pojęcie zawarte w słowie przypisane do przedmiotu albo jego szczegółu lub pojęcie sprzężone z ruchem elementarnym, prostym lub złożonym. Pojęcie zawiera na przykład nazwę czynności, jaka ma być wykonana.

Słyszac słowo zawierające polecenie wykonania jakiejś czynności, pamięć operacyjna nieletniego wydobywa z pamięci trwałej zakodowany model wykonania tej czynności. Widząc wykonywanie jakiejś czynności nieletni przywołuje do pamięci operacyjnej pojęcie opisywane przez słowo, które tą czynność identyfikuje. Podobnie jest z przedmiotami, obiektami, symbolami, schematami, rysunkami, więc różnymi formami informacji zawartej w komunikacji multimedialnym, do których przypisana jest ich nazwa lub określone znaczenie. Widząc obraz obiektu lub jego szczegół przypomina się jego nazwa. Słyszac nazwę lub czytając słowo w tekście przypomina się przedmiot lub jego szczegół, do którego nazwa jest przypisana. Uczenie się jest przez to czynnością wyraźnie i dokładnie ukierunkowaną na cel.

Chodzi o nabywanie przez nieletnich w długotrwałym i wielokrotnie powtarzanym kontakcie z mediami wiadomości – informacji zapisanych w różnym kodzie, umiejętności intelektualnych i motorycznych oraz ich skuteczne stosowanie w rozmaitych sytuacjach działania. Wiąże się ono również z opanowaniem umiejętności myślenia krytycznego w dobrze prowa-

dzonym procesie dydaktycznym lub samokształcenia, dzięki któremu nieletni będzie analizował własne postępowanie w toku działania. Brak na tym etapie myślenia krytycznego powoduje, że jest to działanie nieuświadomione. Dobrze o tym wiedzą projektanci gier komputerowych, reklamy czy portali erotycznych.

Uczenie się przez wykonywanie ćwiczeń skierowanych na opanowanie określonych umiejętności, przez wielokrotne powtarzanie działań jest podstawowym warunkiem tworzenia się zachowań odruchowo-warunkowych, przyjmujących charakter nawyków. Zdobywa się doświadczenie praktyczne często w świecie wirtualnym, na którym opiera się proces doskonalenia, pogłębienia i rozszerzenia pola zastosowania nabytych umiejętności. Uczenie się pod kontrolą świadomości jest procesem skierowanym na dokładne planowanie działania. Nieodzowna jest tu umiejętność analizowania oraz syntetyzowania w myśli poszczególnych etapów tego działania.

Ma się tu na uwadze myślowe rozkładanie na części jakiegoś działania oraz składanie z tych części nowej konfiguracji tego działania oraz wnioskowanie, co z tego wyniknie. Proces uczenia się zachowań w kontakcie z mediami przebiega w oparciu o mechanizm odruchowo-warunkowy w kolejności, obserwowanie i naśladowanie działania. Brak w tym układzie procesu uświadomienia i myślenia krytycznego sprawia, że podejmowane działanie przez nieletnich w świecie rzeczywistym ma często znamiona przestępstwa. Działanie wywołane silnymi emocjami pozbawione kontroli myśli jest działaniem impulsywnym, któremu nie towarzyszy jasna kontrola celu oraz motywów.

6. Wpływ procesów emocjonalno-motywacyjnych na zachowanie się nieletnich

Podejmując jakieś działanie pod wpływem mediów ukierunkowane na osiągnięcie wyznaczonego celu operacyjnego nieletni ustosunkowuje się odpowiednio do rzeczywistości, w której to działanie ma się dokonać. Odniesienie to może przybierać formę procesu emocjonalnego lub procesu motywacyjnego. Oba procesy mają istotny wpływ na podjęcie przez nieletniego wskazanego działania. Emocja pojawia się zawsze wtedy, gdy nieletni styka się z sytuacją działaniową o podłożu intelektualnym lub motorycznym. Emocji najczęściej towarzyszy wzrost pobudzenia objawiający się, jako pozytywny lub negatywny stan w danej sytuacji (podjęcie działania albo wycofanie się z niego), oraz stopień różnicowania treści emocji, uzależniony od tego, co emocja wywołała i jakie reakcje emocja organizuje.

Do typowych stanów emocjonalnych przejawianych przez nieletnich, dających się zaobserwować, zalicza się: radość, przyjemność, zadowolenie, przykrość, niezadowolenie, ból, strach, gniew, wstręt, zachwyty, nadzieję, krzyk, śmiech, agresję oraz objawy wegetatywne organizmu: pocenie się, zaczerwienienia lub blednięcie twarzy, zmiany w mówieniu, drżenie rąk lub nóg. Czynniki emocjonalne towarzyszące działaniu nieletniego wywiera znaczący wpływ na: odbieranie wrażeń, spostrzeganie, wyobrażanie, myślenie, proces zapamiętywania (kodowania) i przypominania (wydobywania) informacji z pamięci. Pozytywne stany emocjonalne rozpatrywane z pozycji nieletniego, sprzyjają realizacji działania. Proces motywacyjny zaś steruje zachowaniem się nieletniego, które ukierunkowane jest na osiągnięcie określonego celu operacyjnego, posiadającego pewną wartość. Może ją nieletni zaakceptować albo odrzucić. Główna funkcja motywu polega na selekcjonowaniu czynności ze względu na cel oraz nadawanie im ładunku energii, która pobudza do działania, odpowiednio je podtrzymując. Procesy emocjonalno-motywacyjne wzmacniają lub wyhamowują działanie intelektualno-motoryczne nieletnich. Towarzyszą one procesowi odbierania informacji, jej przetwarzaniu i generowaniu nowej, zorganizowaniu sposobu wykonania czynności oraz przekazaniu tych danych do narządów wykonawczych.

Aby zainicjować działanie nieletni musi posiadać zakodowane odpowiednio nawyki osadzone w prostych algorytmach działania, które sterują i koordynują działanie oraz przejawiać

pozytywne nastawienie. Za główne czynniki motywujące do różnorodnego działania uważa się bodźce zewnętrzne i stany popędowe, powodujące wzrost wewnętrznego napięcia w organizmie, który dąży do jego redukcji, inicjując reakcję zmierzającą do osiągnięcia celu.

Emocje mają znaczący wpływ na sterowanie działaniem oraz jego sprawność. Od stopnia pobudzenia emocjonalnego (siły bodźca) zależy wielkość energii, która może być wydatkowana na ukierunkowane działanie. Projektanci przekazów multimedialnych doskonale wykorzystują proces emocjonalno-motywacyjny do wywoływania określonych stanów i zachowań się nieletnich. Zamyśl zawsze ma charakter sterowania czynnościami przy wywoływaniu popędów, które sterują działaniem człowieka.

Przykładem mogą być różnorodne reklamy telewizyjne i internetowe oraz clipy, które można ściągnąć na komórkę. Częsty kontakt z komunikatem medialnym tego typu tworzy schematy działania odbiorcy, które mogą sterować jego zachowaniem się, często w sposób nie do końca uświadomiony.

7. Pedagogiczne uwarunkowania uczenia się zachowań przestępczych przez nieletnich

Pedagogika jest nauką o procesie dydaktycznym i procesie wychowawczym. Proces kształcenia odnosi się do metodycznego realizowania zajęć dydaktycznych, przedmiotem których jest nabywanie określonych przez cele umiejętności intelektualnych i motorycznych zwanych wspólnie kompetencjami. Proces dydaktyczny efektywnie realizowany opiera się głównie na multimedialnych materiałach dydaktycznych.

Wspomagany komputerem i urządzeniami technologii cyfrowej, przyjmuje postać samokształcenia i samowychowania. Przedmiotem natomiast szeroko rozumianej działalności wychowawczej jest wyposażanie całego społeczeństwa, głównie młodego pokolenia w wiedzę, sprawności ogólne i zawodowe, zainteresowania, systemy wartości, postawy i przekonania oraz przysposobienie do oddziaływania na własny rozwój. Uczenie się rozumie się zatem, jako proces w toku którego na podstawie doświadczenia, poznania i ćwiczenia zostają nabyte przez nieletnich nowe wiadomości i umiejętności oraz powstają nowe formy zachowania się i działania lub ulegają zmianom schematy wcześniej nabyte.

Wychowanie polega na świadomym organizowaniu takich sytuacji, w których dokonują się pod wpływem różnorodnych zabiegów metodycznych zmiany w osobowości wychowanka (nieletniego). Zmiany te mają dokonać się między innymi w sferze emocjonalno-motywacyjnej, która polega na kształtowaniu stosunku człowieka do świata, ludzi i zwierząt, jego przekonań, postaw i zachowań, układu wartości oraz celu życia.

Wychowanie wiąże się z rozumieniem oraz akceptowaniem określonych norm społeczno-moralnych i rozporządzeń prawnych oraz nadaniu im osobistego znaczenia. Różnorodne koncepcje wychowawcze posługują się często pojęciem ideał wychowawczy, traktowany jako swoisty wzór osobowy, którego cechy osobowości uważa się za doskonałe i godne naśladowania. Samowychowanie jest to czynne ustosunkowanie się nieletnich do procesu własnego rozwoju, wyrażające się w regulowaniu swego postępowania i działania według dobrowolnie przyjętych wzorów lub systemów wartości.

Nieletni często odnoszą własną osobowość do wzorców czerpanych z mediów. Procesowi temu powinna towarzyszyć negatywna lub pozytywna ocena – refleksja krytyczna. Odniesienie tego typu wpływa na postawy i procesy psychiczne nieletnich. Pod wpływem podpatrywania zachowań preferowanych w przekazach medialnych zmieniają się ich postawy i nastawienia. Brak odpowiednich, akceptowalnych wzorców wychowawczych w środowisku społecznym nieletnich, w domu rodzinnym, w szkole i w grupach rówieśniczych sprawia, że często inne modele zachowania się – negatywne, przestępcze i patologiczne, preferowane mediach, przyjmowane są, jako godne do zaakceptowania oraz naśladowania.

8. Podstawowe metody uczenia się zachowań przestępczych w środowisku medialnym

W dydaktyce kształcenia ogólnego i psychologii termin metody kształcenia definiuje się, jako wszelkie sekwencje zachowań zamierzonych (lub mimowolnych podejmowanych samodzielnie), z góry świadomie przemyślane i zaprojektowane przez nauczyciela, które w trakcie procesu dydaktycznego wychowanek ma przyswoić. To inaczej mówiąc celowy, zaplanowany i nadający się do wielokrotnego stosowania układ działań, prowadzący do nabycia nowego doświadczenia. Na zachowania te składają się określone umiejętności intelektualne i motoryczne oraz preferowane wartości i postawy, które w zamierzeniach mają przyjąć postać nawyków. Metodyczne oddziaływania komunikatów multimedialnych na dyspozycje poznawcze nieletniego reguluje zasada pogładowości. Zwraca ona uwagę na konieczność bezpośredniego, zmysłowego poznawania rzeczy, zjawisk, procesów i działań w naturalnych warunkach rzeczywistości. Kiedy niemożliwy jest proces uczenia się w warunkach naturalnych, stosuje się różnorodne zastępcze multimedialne materiały dydaktyczne, najwierniej odzwierciedlające rzeczywistość, do której się one odnoszą. Uczenie się zachowań obejmuje wszystkie procesy poznawcze wcześniej przedstawione.

Do podstawowych metod uczenia się zachowań przestępczych w środowisku medialnym można zaliczyć obserwację i naśladowanie, zastosowanie gotowych algorytmów działania przestępczego oraz pokaz z objaśnieniem i instruktażem. Obserwacja osadzona w spostrzeganiu działania emitowanego przez media jest przedsięwziętym, zamierzonym i planowym skupianiem uwagi przez nieletniego na obrazach w jakimś określonym celu. Pokaz gotowych wzorców różnorodnych działań, również patologicznych i przestępczych, emitowanych przez media jest przez nieletniego spostrzegany i zapisywany w postaci obrazów zmysłowych, na bazie których tworzy się model działania przestępczego.

Często są to gotowe algorytmy działania przedstawiające sposób osiągnięcia celu. Przez wielokrotne oglądanie określonych sekwencji działania przestępczego system poznawczy nieletniego poddawany jest swoistemu ćwiczeniu, polegającemu na powtarzaniu danych czynności. Psychologia behawioralna traktuje powtarzanie, jako podstawowy warunek uczenia się i zapamiętywania sekwencji działania, w postaci schematów poznawczych, w pamięci trwalej. Przez wielokrotne powtarzanie dochodzi się do opanowania emitowanych umiejętności w formie nawyków. Nawyki w powtarzaniu czynności składających się na działanie przestępcze usprawniają jego przebieg oraz zapewniają wzorcową precyzyjność wykonania czynności w tym stopniu, w jakim zostały wyćwiczone i utrwalone.

Pokaz z objaśnieniem i instruktażem odnosi się do obserwowania gotowych wzorców działania, odpowiednio przygotowanych w formie filmu, które można wielokrotnie odtwarzać na urządzeniach technologii cyfrowej. Podobny sposób uczenia się zachowań przestępczych występuje podczas wykorzystywania gier komputerowych. Nasycone często brutalnością, agresją oraz przemocą występującą w różnych postaciach, wywołując z góry zaprojektowane stany emocjonalne, sprawiają, że w naturalny sposób gracz aktywnie działając w środowisku gry kształtuje preferowane w nim postawy i wartości, przez naśladowanie i modelowanie własnych zachowań w indywidualnych schematach poznawczych. Zachodzi duże prawdopodobieństwo przenoszenia się tych zachowań z świata wirtualnego do rzeczywistego, gdzie kolidują one z przyjętymi wzorcami zachowania się oraz obowiązującym prawem.

9. Główne obszary oddziaływania mediów na zachowanie się nieletnich

W literaturze przedmiotu prezentuje się powszechnie pogląd, że media mogą mieć na nieletnich wpływ zarówno pozytywny jak i negatywny. Filmy, programy telewizyjne, gry komputerowe eksponujące przemoc, gwałt i agresję, zachowania się różnych subkultur kreują w takich mediach nową wizję na życie oraz wskazują wzory rozstrzygania konfliktowych

sytuacji życiowych z udziałem innych ludzi. Odnosi się to szczególnie do młodego odbiorcy komunikatu medialnego, który niedoświadczony życiowo, nie odróżnia rzeczywistości od świata fikcji filmowej oraz wirtualnej. To, co przekazuje komunikat medialny nieletni chciałby mieć w zasięgu ręki, przeżyć osobiście i wręcz naśladować wyeksponowane wzorce zachowania się, często o podłożu patologicznym oraz przestępczym. Najczęstszą formą spędzania wolnego czasu przez nieletnich jest oglądanie telewizji, gry komputerowe oraz Internet, szczególnie te środki przekazu, w których dominuje przemoc, gwałt, agresja oraz pornografia.

Młody człowiek, rozumiany tu, jako nieletni, nie jest przygotowany do samodzielnej interpretacji informacji, które do niego docierają z mediów z uwagi na nieukształtowany jeszcze społecznie umysł. W równym stopniu przyjmuje on informacje, które są do niego kierowane lub do ludzi dorosłych o ukształtowanej osobowości. Dlatego też dzieci zapamiętują i powtarzają hasła reklamowe, zwroty grzecznościowe i wulgarne, których społecznego znaczenia nie są w stanie zrozumieć i zinterpretować w swoim stadium rozwoju. Media wspomagając rozwój nieletnich, jak powyżej starano się wykazać, oddziałując na sferę osobowości, dostarczają wiedzy, zainteresowań, wartości, wzorów zachowania się, nowych możliwości poznawania i przeżywania świata, zaspokajania potrzeb poznawczych, kulturalnych, emocjonalnych, rozrywki i odpoczynku. Podkreśla się znaczącą rolę mediów w kształtowaniu umiejętności wartościowania, oceniania różnych sytuacji i faktów.

Nieracjonalny i nieprawidłowy zakres kontaktów nieletnich z mediami przejawia się w dezorganizacji dnia, w nieprawidłowym rozwoju fizycznym, w zakłóceniach i niekorzystnych zmianach w sferze poznawczej, emocjonalnej i motywacyjnej. Naśladowanie obrazów oglądanych w mediach jest współcześnie czymś powszednim. Zjawisko to w niektórych przypadkach, ze względu na szczególnie drastyczną treść przekazu, może być określone, jako gwałt na psychice człowieka. Miejsce własnych, bezpośrednich doświadczeń zajmują pośrednie, zmodyfikowane i sztuczne. W rzeczywistości media używają człowiekowi sugestywnych symboli zachęty, przynoszą także schematy postaw dla standardowych sytuacji przy zaspokajaniu codziennych potrzeb.

Obrazy oferowane często w telewizji i na niektórych portalach internetowych to nie rzeczywistość życiowa, ale towar odpowiednio spreparowany dla osiągnięcia określonych celów ekonomicznych. Gwiazda muzyki młodzieżowej, lub grupy o różnej orientacji seksualnej, jest przedmiotem swoistego kultu, niesie jakby przesłanie, umożliwiające projekcję ludzkich tęsknot i pragnień, staje się ideałem i wzorcem do naśladowania.

Mass media oraz Internet są katalizatorem przemian kulturowych, ponieważ rodzą one nowe wzory i wartości, zwłaszcza w sferze estetycznej. Odbiór mass mediów niesie ze sobą szereg zagrożeń między innymi: prezentowanie rzeczywistości w krzywym zwierciadle – dotyczy kreowania fałszywej rzeczywistości, wyolbrzymiania obrazu patologii społecznej, nadmiernego eksponowania scen gwałtu, przemocy i seksualizmu; upowszechnianie i utrwalanie obiegowych opinii oraz kreowanie konsumpcyjnego stylu życia; pogłębiający się proces dekulturacji – jest wynikiem procesu globalizacji odbioru treści i obniżenia poziomu artystycznego poprzez dominację standardów kultury popularnej.

Środki masowego przekazu, postrzegane, jako swoiste środowisko wychowawcze współczesnego człowieka, oddziałują na odbiorcę (nieletniego), na jego emocje, intelekt i postawy. Przekaz wywiera wpływ kumulatywny na zasadzie drażenia, dzięki cyklicznym programom o podobnych treściach. Ważny jest też wpływ podświadomy. Natłok powtarzających się stale treści, równomiernie rozłożonych w czasie (często autorzy kierują się krzywą zapominania) powoduje przyzwyczajanie się odbiorcy komunikatu medialnego – nieletniego do tego typu bodźców oraz mniejsze uwrażliwienie się na nie, przez to zmniejszenie dyskomfortu psychicznego związanego z ich doświadczaniem. Prowadzi to w konsekwencji prawdopodobnie do zmniejszenia się wrażliwości odbiorcy na podobne sytuacje w rzeczywistości. Powoduje wzrost tolerancji widza na przemoc stosowaną w życiu.

Ujemne skutki prezentowania przemocy w mass mediach łączą się także z teorią modelowania społecznego. Polega ono na przyswojeniu zachowania prezentowanego przez model, a następnie jego wykonaniu. Często prezentacja przemocy i agresji przez model może prowadzić do tworzenia określonych wyobrażeń rzeczywistości. Dzięki odpowiedniemu doborowi treści nieletni mogą przyswajać sobie akceptowane społecznie wzory zachowań, rozwijać zainteresowania i kształtować postawy. Brak takiej kontroli powoduje sięganie po wzorce o podłożu kryminogennym, pobudzającym do działań przestępczych. Środki masowego przekazu, Internet, gry komputerowe wywołują silne przeżycia emocjonalne, a przez to określone reakcje, które pobudzają do działania i zapalają do czynu. Bohaterowie mass mediów, swoją postawą i stylem życia, dają podstawę do tworzenia ideałów działania. Stanowią wzorce osobowe często nierzeczywiste, a wręcz wirtualne.

Wpływ na zachowanie się nieletnich wywiera manipulacja informacją zawarta w komunikacie multimedialnym. Zajmuje ona powszechne miejsce w komunikacji społecznej i kulturowej człowieka. Manipulacja dotyczy wpływu za pomocą informacji nieprawdziwych w celu osiągnięcia korzyści kosztem osoby, do której skierowany jest komunikat medialny. Człowiek w swoich działaniach nieustannie porządkuje informacje docierające z otoczenia, wytwarza różnego rodzaju uogólnienia oraz buduje schematy poznawcze, w których koduje zachowania, postawy, opinie, sposoby działania oraz emocje. Selekcja informacji w dużej mierze zależy od zgromadzonych w umyśle schematów, które decydują o automatyzacji procesów przetwarzania informacji, ograniczając w ten sposób proces skojarzeń.

Zasadniczą cechą komunikatu multimedialnego przekazywanego odbiorcy jest stworzenie wrażenia wiarygodności emitowanych informacji poprzez dopasowanie ich do jego zainteresowań i poglądów. Świadome działanie powoduje lepsze zapamiętywanie i sprzyja tworzeniu się schematów myślowych, natomiast w działaniach manipulacyjnych nieświadomych wykorzystuje się metodę podkorową. Media w szerokim rozumieniu, będąc nośnikami kultury, sugerują wybory, tworzą mody i stereotypy myślowe oraz przenoszą wartości lub je bagatelizują. Skuteczną obroną przed manipulacją powinna być rzetelna wiedza i umiejętności krytykowania przekazów medialnych.

Znaczący wpływ na zachowanie się nieletnich ma reklama, postrzegana już, jako masowe zjawisko społeczne i kulturowe. Komunikaty reklamowe prezentowane są obecnie poprzez różnorodne mass media, jak telewizja, radio, czasopisma, Internet – banery reklamowe, e-maile, SMS-y oraz MMS-y. Reklama jest środkiem informowania oraz instrumentem kreowania potrzeb i sposobów ich zaspokajania, stylów życia i wzorców osobowych. Pokazuje ona świat fałszywych wartości, kierując uwagę na zbędne przedmioty, nadmiernie rozbudzając potrzeby młodego człowieka – nieletniego. Reklama pojawiając się regularnie w określonych mediach kształtuje mentalne schematy zachowania się nieletniego, narzucając mu sposób bycia, konsumpcji, posiadania pewnych przedmiotów, określonych napojów, słodczy, ubrań czy zachowań się. Reklama utrwała postawy konsumpcyjne wśród młodzieży oraz manipuluje wyobrażeniami i emocjami, które przytłumiając logiczny proces myślowy, powodują, że uczniowie, a nawet dorośli kupują np. produkty, których, obiektywnie rzecz ujmując, nie potrzebują. Oddziaływanie reklamy na nieletniego, pozbawione jakiejkolwiek kontroli wychowawczej, kształtuje, pożądane przez określone grupy społeczne, modele zachowania się, postawy i wartości – często niepożądane społecznie [1]-[23].

10. Wnioski

- Stale rozwijająca się technologia informacyjna oraz systemy informatyczne i telekomunikacyjne, transmitujące komunikaty multimedialne do urządzeń technologii cyfrowej powszechnie dostępnych, sprawiają, że oddziaływają one w istotny sposób na system poznawczy nieletniego nie do końca jeszcze ukształtowany, aby funkcjonować odpowiedzialnie w tak zmieniającym się środowisku zewnętrznym człowieka.

- Znajomość przesłanek psychologicznych i pedagogicznych, mających wpływ na mechanizm stymulowania zachowaniem się nieletniego, pozwala na zapobieganie uczeniu się zachowań o podłożu patologicznym nieakceptowanym przez społeczeństwo.
- Na nieświadome zachowanie się nieletniego w środowisku zewnętrznym mają wpływ procesy emocjonalno-motywacyjne ukształtowane w długotrwałym kontakcie z mediami.
- Ukształtowane wzorce zachowania się, wynikające z długotrwałego kontaktu z komunikatem multimedialnym eksponowanym przez media oraz dzięki wielokrotnemu powtarzaniu określonych sekwencji zdarzeń, wpływają podświadomie na tworzące się schematy działania, które sterują nieletnim w naturalnym środowisku zewnętrznym.
- Właściwą ochronę przed tego typu wpływem mediów na kształtujący się system poznawczy nieletniego zapewnia odpowiednio prowadzona edukacja medialna, uwzględniająca nabywanie umiejętności krytycznego odnoszenia się do treści emitowanej przez media.
- Samokontrola i krytyka własnego postępowania, dokonywana z różnych punktów widzenia, wpływa istotnie na świadome podejmowanie decyzji oraz działanie.

Literatura

- [1] Beck K.: *Kommunikationswissenschaft*, Konstanz 2007, s. 11-22.
- [2] Beck K.: *Computervermittelte Kommunikation im Internet*, München 2006, s. 149-156.
- [3] Bereźnicki F.: *Dydaktyka kształcenia ogólnego*, Kraków 2001.
- [4] Busse S.: *Neue Medien in der Schule*, Essen 2002, s. 72-75.
- [5] Dylak S.: *Sceny przemocy w mediach a zachowanie dziecka*, [w:] *Media w edukacji*. W. Strykowski (red.), Poznań 1998, s. 128-130.
- [6] Faulstich W.: *Grundwissen Medien*, Paderborn 2004, S. 13-95, 103-240.
- [7] Faulstich W.: *Medienwissenschaft*, Paderborn 2004, S. 14-16, 147-179, 197-201.
- [8] Furmanek W.: *Niektóre etyczne wymiary technologii informacyjnej w tym Internecie*, [w:] *Komputer w szkole*. J. Morbitzer (red.), Kraków 2003, s. 48-53.
- [9] Gajda J.: *Dominująca rola mass mediów w kulturze i edukacji*, [w:] *Edukacja medialna*, J. Gajda, S. Juszczyk, B. Siemieniecki, K. Wenta (red.), Toruń 2002, s. 110-117.
- [10] Gerring R. J., Zimbardo P. G.: *Psychologie*, München 2008, S. 275-324, 413-452.
- [11] Heckhausen J., Heckhausen H.: *Motivation und Handeln*, Heidelberg 2006, S. 262-285.
- [12] Jörissen B., Marotzki W.: *Medienbildung – Eine Einführung*, Berlin 2009, S. 95-99.
- [13] Koziielecki J.: *Psychologiczne koncepcje człowieka*, Warszawa 1998.
- [14] Kron W., Sofos A.: *Mediendidaktik*. München 2003, S. 85-107.
- [15] Maruszewski T.: *Psychologia poznania*, Gdańsk 2001.
- [16] Moser H.: *Einführung in die Medienpädagogik*, Wiesbaden 2006, S. 49-54.
- [17] Reykowski J.: *Z zagadnień psychologii motywacji*, Warszawa 1970, S. 15-18.
- [18] Schmalt H. D., Langens T. A.: *Motivation*, Stuttgart 2009, S. 100-119.
- [19] Serdyński A.: *Kompetencje informatyczno-medialne nauczyciela*, Szczecin 2009.
- [20] Serdyński A.: *Oddziaływanie gier komputerowych na rozwój dyspozycji poznawczych ucznia*, [w:] *Edukacja w społeczeństwie wiedzy. Niejednoznaczność rzeczywistości edukacyjnej, społecznej i kulturowej*, S. Juszczyk, M. Musioł, A. Walata (red.), Katowice 2007.
- [21] Siemieniecki B.: *Manipulacja informacją w mediach a edukacja*. Toruń 2006.
- [22] Tomaszewski T.: *Wstęp do psychologii*, Warszawa 1963, s. 144-164, 192-201, 214-228.
- [23] Włodarski Z., Matczak A.: *Wprowadzenie do psychologii*, Warszawa 1987, s. 49-65, 166-185.